

UNIWERSYTET MIKOŁAJA KOPERNIKA

UNIWERSYTECKIE CENTRUM
ARCHEOLOGII ŚREDNIOWIECZA I NOWOŻYTNOŚCI

ARCHAEOLOGIA HISTORICA POLONA

tom 23

TORUŃ 2015

07 -12- 2016

Redaktor naczelny
Jadwiga Chudziakowa

Redaktor prowadzący
Alina Sosnowska

Komitet redakcyjny
Andrzej Kola (przewodniczący), Leszek Kajzer, Jan Klápště, Hanna Kóčka-Krenz,
Andrzej Nowakowski, Vladas Žulkus

Recenzenci
Krzysztof Jaworski, Zdzisław Noga, Janusz Pietrzak, Zbigniew Podgórski

Projekt okładki
Łukasz Czyżewski

Na okładce
Plan der Befestigung von Thorn im Jahre 1837 (GStA PK E 70 539)

Korektor
Małgorzata Markiewicz

Tłumaczenia
Tomasz Borkowski

DTP
Łukasz Czyżewski

ISSN 1425-3534

Printed in Poland
© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń 2015

Czasopismo jest wydawane na zasadach licencji niewyłącznej Creative Commons
i dystrybuowane w wersji elektronicznej *open access* poprzez Platformę Czasopism UMK.
Wersja papierowa jest dostępna w druku na żądanie na stronie internetowej Wydawnictwa
www.wydawnictwoumk.pl

REDAKCJA czasopisma
„Archaeologia Historica Polona”
Instytut Archeologii, Wydział Nauk Historycznych UMK
ul. Szosa Bydgoska 44/48, 87-100 Toruń
DRUK: Wydawnictwo Naukowe UMK
Nakład 300 egzemplarzy

Spis treści

Sławomir Gawlas: Ustrojowe i społeczne uwarunkowania lokacji miejskich na ziemiach polskich w 1. połowie XIII wieku	7
Krzysztof Mikulski: Socjotopografia przedmieść toruńskich w XIV–XVIII wieku – przypadek Żabieniec	57
Wojciech Chudziak, Jacek Bojarski: Chełmno i Toruń. Początki miast na ziemi chełmińskiej	83
Tomasz Górzyński, Ryszard Kaźmierczak: Stan i perspektywy badań archeologicznych nad socjotopografią Torunia	107
Hanna Kóčka-Krenz: Poznań – od grodu do miasta	121
Henryk Paner: Rozwój przestrzenny wczesnośredniowiecznego Gdańska w świetle źródeł archeologicznych	139
Grażyna Nawrołska: Rozwój przestrzenny Elbląga w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym	163
Michał Star ski: Stan badań archeologicznych nad małymi miastami Pomorza Gdańskiego w późnym średniowieczu	181
Jerzy Piekalski: Uwagi o strukturze przestrzennej Wrocławia w XI–XIII wieku ..	215
Bogusław Krasnowolski: Heterogeniczność przestrzeni miast salinarnych Bochni i Wieliczki w dobie przedprzemysłowej	229
Bogusław Krasnowolski: Analiza modułarna układu urbanistycznego jako klucz do odczytania programu miasta lokacyjnego (na przykładzie Krakowa z roku 1257)	259
Paweł Molewski: Pierwotne cechy rzeźby terenu, powierzchniowej budowy geologicznej i stosunków wodnych obszaru Zespołu Staromiejskiego w Toruniu i jego bliskich przedmieść na podstawie analizy geoprzestrzennej	281
Paweł Molewski, Jacek Bachanek: Relikty przebiegu sieci drożnej bliskich przedmieść Torunia z końca XVIII wieku we współczesnej topografii miasta na podstawie analizy GIS	309

Summaries

Sławomir Gawlas: Political and social conditions of urban incorporation in Polish territory in the first half of the 13 th century	56
Krzysztof Mikulski: The socio-topography of Toruń's suburbs in the 14 th –18 th century – the Żabieniec case	81
Wojciech Chudziak, Jacek Bojarski: Chełmno and Toruń. The origins of towns in Chełmno Land	105
Tomasz Górzyński, Ryszard Kaźmierczak: The state of and perspectives on archaeological research on the sociotopography of Toruń	119

Hanna Kóčka-Krenz: Poznań – from stronghold to city.....	138
Henryk Paner: Spatial development of early medieval Gdańsk in the light of archaeological sources.....	160
Grażyna Nawrońska: The spatial development of Elbląg in the Middle Ages and in the Post-Medieval period.....	180
Michał Starski: The state of archaeological research on the small towns of Gdańsk Pomerania in the late Middle Ages.....	212
Jerzy Piekalski: Remarks on the spatial structure of Wrocław in the 11 th –13 th century.....	226
Bogusław Krasnowolski: The heterogeneity of space of the salt production towns of Bochnia and Wieliczka in the pre-industrial era	256
Bogusław Krasnowolski: Modular analysis of the urban system as the key to deciphering the incorporation town programme (using the example of Kraków from 1257).....	279
Paweł Molewski: Primary features of the relief, surface geology, and water relations of the Old Town of Toruń and its close suburbs on the based geospatial analysis	306
Paweł Molewski, Jacek Bachanek: Relics of the road network suburbs of Toruń from the late 18 th century in contemporary topography of the city based on GIS analysis.....	323

ŚLAWOMIR GAWLAS

**Ustrojowe i społeczne uwarunkowania lokacji miejskich
na ziemiach polskich w 1. połowie XIII wieku***

**Political and social conditions of urban incorporation in Polish territory
in the first half of the 13th century**

Zarys treści. Rozwój badań archeologicznych pokazał wieloetapowość przekształceń osadniczych w centrach miejskich i umożliwił bardziej wnikliwą interpretację dokumentacji pisanej. Model lokacji na prawie niemieckim rozwijał się stopniowo w ciągu XII–XIII wieku: od kolonii obcych kupców, określanych mianem gości (*hospites*) – do handlowo-rzemieślniczego miasta komunalnego. Model wczesnego miasta na prawie niemieckim pokazuje dokument projektowanej w 1237 roku lokacji Płocka. Trwające dziesiątki lat konflikty z Kościołem pozostawiły w tym mieście dokumentację źródłową, która pozwala na poznanie przebiegu powstawania gminy miejskiej. Podobny proces można obserwować w innych siedzibach diecezji: Wrocławiu, Poznaniu, Gnieźnie, Włocławku i Krakowie. Wszędzie (z wyjątkiem Włocławka) nie rozwinęły się biskupie miasta. Już w pierwszej fazie urbanizacji dążenia książąt do przejęcia korzyści z rozwoju gospodarki pieniężnej zderzały się z uprawnieniami własnościowymi Kościoła. Po wprowadzeniu reform gregoriańskich w Polsce zmalała zależność biskupów od książąt. Uprawnienia własnościowe, niezbędne do wypełniania zadań politycznych przez episkopat i funkcjonowania liturgii, stawały się balastem. Piastowie stopniowo usuwali uprawnienia Kościoła, uprzywilejowując inne dobra biskupie oraz współdziałając z powstającymi gminami miejskimi.

Słowa kluczowe: goście – *hospites*, miasta biskupie w Polsce, model pierwszej lokacji na prawie niemieckim

1. Gwałtowne przyspieszenie procesów urbanizacji na ziemiach polskich w 1. połowie XIII wieku nie zostało w sposób równomierny poświadczane w źródłach pisanych. Kształtowanie się sieci ośrodków miejskich przypało

JERZY PIEKALSKI

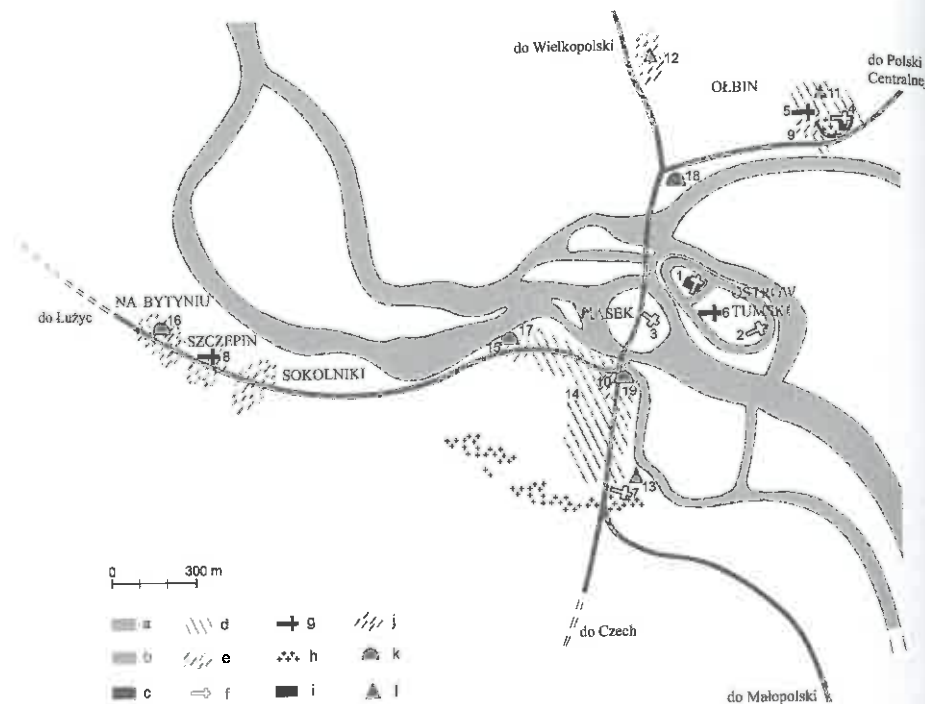
Uwagi o strukturze przestrzennej Wrocławia w XI–XIII wieku

Remarks on the spatial structure of Wrocław in the 11th–13th century

Zarys treści. Analiza wyników nowych badań wykopaliskowych prowadzonych we Wrocławiu pozwala podsumować aktualną wiedzę o rozwoju średniowiecznego miasta i wyciągnąć nowe wnioski dotyczące przemian jego struktury przestrzennej. Ciągły, dynamiczny charakter zmian, uwarunkowany był jednak wydarzeniami politycznymi, koniunkturą gospodarczą, sytuacją demograficzną i aktami prawnymi. Rozłożony w czasie przebieg miał też przełom lokacyjny. W warunkach mocnej władzy książęcej stare elementy kompleksu osadniczego egzystowały przez dziesięciolecia obok nowej, wyróżnionej prawnie gminy kolonistów z Zachodu.

Słowa kluczowe: średniowiecze, Wrocław, struktura przestrzenna.

Wyniki badań Wrocławia, prowadzonych w ciągu ostatnich kilkadziesiąt lat, a także związana z nimi dyskusja przekonują, że średniowieczne miasto było strukturą dynamiczną. Jego przemiany miały charakter ciągły, ale nie jednostajny. O ich rytmie i charakterze decydowały z jednej strony koniunktura gospodarcza i demograficzna, z drugiej zaś istotne decyzje panujących i wydarzenia polityczne. Rozwój Wrocławia odzwierciedla w ogólnym zarysie tendencje właściwe dla innych dużych miast Europy Środkowowschodniej, zachowując przy tym, jak każde z nich, swoje wyraźne cechy indywidualne. Najbardziej istotną z nich jest podział na dwa zasadnicze etapy – poprzedzający lokację protomiejski zespół osadniczy oraz polokacyjny ośrodek mieszczański. Zachodzące między nimi różnice są wyraźnie czytelne, jednak pojmowanie samej cezury, a więc przełomu lokacyjnego, zależne jest od źródeł, metody i tradycji badań właściwych kilku sąsiadującym dyscyplinom nauki (Kaźmierczyk 1966, s. 14–46; 1970, s. 11–31; Kozaczewski 1959; Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 100–170; Rozpędowski 1995; Piekalski 2002; Goliński 2012). Autor niniejszego artykułu reprezentuje

punkt widzenia archeologa, starając się jednak z jak największą uwagą traktować wypowiedzi historyków, historyków sztuki i architektury, a także reprezentantów nauk przyrodniczych, coraz intensywniej obecnych w badaniach cywilizacji średniowiecza. Podkreśliśmy, że zasadniczą cechą warsztatu naukowego archeologa jest w tym przypadku stały przyrost nowych źródeł, wymuszający niekiedy istotne zwroty interpretacyjne i pokorne, krytyczne podejście do swoich starszych poglądów. Do takich właśnie należą przeprowadzone we Wrocławiu w ostatnim dziesięcioleciu badania wczesnych działek i kamienic mieszczkańskich (Konczewski 2007; Chorowska, Lasota 2010; Chorowska i in. 2012), granic i fortyfikacji miejskich (Badura i in. 2010; Konczewski i in. 2010), a także obejmujące obszerną powierzchnię prace wykopaliskowe na placu Nowy Targ (*Wschodnia strefa Starego Miasta* 2005; Mackiewicz i in. 2014). Wyniki tych badań są w toku opracowania i dyskusji, przynosząc nowe, istotne spostrzeżenia, także z punktu widzenia celu niniejszego opracowania, którym jest przedstawienie głosu w rozważaniach nad genezą i średniowiecznym rozwojem Wrocławia.

Początek rozwoju przedlokacyjnego zespołu osadniczego we Wrocławiu wyznacza gród na wyspie rzecznej, nazwanej później Ostrowem Tumskim. Podstawą decyzji o lokalizacji grodu, datowanego na czasy przed połową X wieku, były naturalne warunki obronne w specyficznie ukształtowanej w tym miejscu sieci hydrograficznej, tworzonej przez rozlaną w kilku korytach Odrę. Dalszy

Ryc. 1. Wrocław w XI–XIII wieku: a – rzeka, b – wał grodu, c – główne drogi, d – osadnictwo na podstawie źródeł archeologicznych, e – osadnictwo na podstawie źródeł pisanych, f – kościoły, g – kościoły o lokalizacji przybliżonej, h – cmentarz, i – siedziba księcia, j – targ, k – karczma, l – przybliżona lokalizacja dworów możnych, 1 – gród z kaplicą św. Marcina, 2 – katedra św. Jana, 3 – opactwo Augustianów z kościołem Marii Panny, 4 – opactwo Premonstratensów z kościołem św. Wincentego, 5 – kościół św. Michała, 6 – kościół św. Piotra, 7 – kościół św. Wojciecha, 8 – kościół św. Mikołaja; 9 – miejsce targu dorocznego przed kościołem św. Wincentego, 10 – prawdopodobna lokalizacja targu w osadzie lewobrzeżnej, 11 – dwór palatyna Piotra Włostowica, 12 – dwór komesa Mikora, 13 – przybliżona lokalizacja dworu Gerunga, 14 – osada *ad sancti Adalberti*, 15 – osada żydowska, 16 – karczma „Na Bytyniu”, 17 – karczma „Birvechnik”, 18 – karczma *ad fine pontis*, 19 – karczma opactwa Augustianów (oprac. J. Piekalski, rys. N. Lenkow; wg Młynarska-Kaletynowa 1986)

Fig. 1. Wrocław in the 11th–12th century: a – river, b – stronghold rampart, c – main roads, d – settlement based on archaeological sources, e – settlement based on written sources, f – churches, g – churches with approximate location, h – cemetery, i – duke's residence, j – market, k – inn, l – approximate location of magnates' manors, 1 – stronghold with St Marin's chapel, 2 – St John's cathedral, 3 – Augustinian abbey with the Virgin Mary's church, 4 – Premonstratensian abbey with St Vincent's church, 5 – St Michael's church, 6 – St Peter's church, 7 – St Adalbert's church, 8 – St Nicholas' church, 9 – annual market in front of St Vincent's church, 10 – probable location of the market on the left bank settlement, 11 – manor of Palatine Piotr Włostowic, 12 – manor of Comes Mikora, 13 – approximate location of Gerung's manor, 14 – settlement *ad sancti Adalberti*, 15 – Jewish settlement, 16 – inn 'Na Bytyniu', 17 – inn 'Birvechnik', 18 – inn *ad fine pontis*, 19 – Augustinian abbey's inn (prepared by J. Piekalski; drawing by N. Lenkow; after Młynarska-Kaletynowa 1986)

rozwoj struktury protomiejskiej był spowodowany rozwojem osadnictwa wokół grodu, na obu brzegach rzeki (ryc. 1). Intensywnie rozwijające się osadnictwo na Ostrowie Tumskim od XI do końca XIII wieku wynikał z obecności ośrodków władzy – państwowej w północno-zachodniej części wyspy oraz kościelnej w południowo-wschodniej. Siedziba książęca zajmowała mniejszy, zachodni segment grodu, otoczony monumentalnym wałem o szerokości u podstawy około 20m. Najpóźniej przed połową XII wieku zbudowano w jej obrębie kaplicę św. Marcina, a od przełomu XII i XIII wieku rozpoczęto stopniową wymianę wszystkich drewnianych konstrukcji na murowane. Powstały w ten sposób ceglany zamek stanowił główną rezydencję śląskich Piastów. Większy, wschodni segment grodu mieścił katedrę i siedzibę biskupa (Małachowicz 1993; Chorowska 2003, s. 45–52). Teren między siedzibą książęcą a katedrą był gęsto zabudowany drewnianymi domami tworzącymi zagrody z plecionkowym lub zrębowym domem, budynkiem gospodarczym, niekiedy ze spichlerzem. Plan zabudowy był uporządkowany, a ściany sąsiednich budynków ustawione równoległe do siebie. Komunikację

umożliwiały ulice i place wyłożone drewnem. Nie potwierdzono w jej obrębie działalności rzemieślniczej ani handlowej, co skłania do wniosku, że służyła ona głównie załodze grodu oraz obsłudze obu elitarnych dworów (Kaźmierczyk 1991; 1993; 1995; Buśko 2005a, s. 182).

Funkcje rzemieślniczo-targowe wypełniała osada na lewym brzegu Odry. Największe wydarzenie handlowe – doroczny targ w dekadę św. Wincentego, patrona opactwa – odbywał się jednak poza nią, w prawobrzeżnym opactwie Benedyktynów na Ołbinie. Powstało ono przed połową XII wieku przy umocnionej siedzibie możnowładczego rodu Włostowiców. Towarzysząca im osada miała drewnianą zabudowę uformowaną w zagrody o charakterze sugerującym rolniczy typ gospodarki. Po upadku palatyna Piotra Włostowica zimą 1145 roku dwór spalono, a w latach 90. tego stulecia miejsce benedyktynów zajęli premonstratensi (Piekalski 1991).

Problem datowania początków lewobrzeżnej osady rzemieślniczo-targowej dyskutowany był od czasu badań Józefa Kaźmierczyka w latach 50.–60. XX wieku. Pozyskane ostatnio materiały potwierdziły ustalenia tego badacza, zgodnie z którymi początki osady możemy umieszczać w XI wieku. Problem takiej chronologii poddawany był w wątpliwość, ponieważ w strefie nadbrzeżnej, przy franciszkańskim kościele św. Jakuba, najniższy poziom osadniczy nosi cechy dopiero XII-wieczne. Po badaniach w wykopach liniowych w ulicy Piaskowej, na północnej krawędzi placu Nowy Targ, opierając się o analizy dendrochronologiczne, także przedstawiono późniejsze datowanie początków osadnictwa – na koniec wieku XII (Buśko 2005). Ostatnie ustalenia pozwalają jednak wrócić do datowania przedstawionego niegdyś przez J. Kaźmierczyka (Mackiewicz i in. 2014). Osada zajęła teren przylegający do przeprawy na wyspę Piasek i dalej do grodu na Ostrowie Tumskim. Jej zasięg na południe, ograniczony kościołem św. Wojciecha, w XI–XII wieku wynosił nie więcej niż 400m, na linii wschód – zachód mierzył około 300m. Przy południowo-zachodniej krawędzi osady, na skrzyżowaniu obecnych ulic Wita Stwosza i Biskupiej, odkryto uregulowany ciek o szerokości przekraczającej 6,8m, który mógł stanowić jej granicę (Konczewski, Piekalski 2010, s. 139–140). Postawiona przez J. Kaźmierczyka teza o rzemieślniczej funkcji osady była głównie oparta na odkrytych śladach metalurgii i produkcji ze skóry. Taki przekrój działalności gospodarczej znalazł potwierdzenie w dalszych badaniach.

Południowy kraniec protomiasta wyznaczało w XI–XII wieku obszerne, choć słabo zagęszczone pole cmentarne. Można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że topograficzna pozycja tego cmentarza wpłynęła na wybór miejsca pod budowę wrocławskich kościołów: w połowie XII wieku św. Wojciecha, na przełomie XII i XIII wieku św. Marii Magdaleny i przed połową XIII wieku św. Elżbiety. Miejsce rozległej nekropoli poza strefą zasiedloną zajęły ograniczone przestrzennie cmentarze przy kościołach (Piekalski 2011, s. 150–152; 2014, s. 45; Wojcieszak 2012, s. 18–20). Budowa kościołów miała na celu otoczenie

pogrzebów opieką i kontrolą parafialną, zaś z drugiej strony wynikała z rozwoju samego osadnictwa. Jego intensyfikacja zaznaczyła się około połowy XII wieku zagęszczeniem zabudowy osady lewobrzeżnej, a w końcu tego stulecia i w początkach XIII wieku powiększeniem strefy zasiedlonej na zachód i na południe (Piekalski 2011, s. 148–150). Bardzo prawdopodobne, że rozwój ten odbywał się z udziałem pierwszej fali osadników z niemieckojęzycznego Zachodu. Zdają się o tym świadczyć niektóre nowe elementy kultury materialnej, czytelne zwłaszcza w konstrukcjach domów i naczyniach ceramicznych. Na etniczną mozaikę przedlokacyjnego protomiasta składały się jeszcze dwie obce osady: żydowska i walońska. Ta pierwsza zajęła na przełomie XII i XIII wieku północno-zachodni kraniec zasiedlonej strefy lewobrzeżnej, w okolicach dzisiejszych budynków Uniwersytetu Wrocławskiego. Jej lokalizację i datowanie opieramy na informacjach ze źródeł pisanych oraz na znaleziskach nagrobków ze zniszczonego w XIV wieku kirkutu. Materiały pozyskane w trakcie prowadzonych w tej strefie badań wykopaliskowych przekonują, że budownictwo i przedmioty użytku codziennego nie odbiegały od właściwych dla chrześcijańskich stref miasta (Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 51–58; Wodziński 1996, s. 39, 163, 167–172; *Ze studiów nad życiem codziennym* 1999). Południowo-wschodni kraniec protomiasta wyznaczała osada Walonów z kościołem św. Maurycego wymienionym po raz pierwszy w latach 1226–1234. Wyniki badań archeologicznych prowadzonych przy kościele nie dostarczyły tak wczesnych materiałów związanych z osadą. Bardziej prawdopodobne jest, że powstała ona w pierwszych dziesięcioleciach XIII wieku w strefie dzisiejszego placu Dominikańskiego, gdzie stwierdzono materiały z tego czasu, a następnie rozwijała się w kierunku wschodnim. O ostatecznej lokalizacji osady zadecydowały przemiany lokacyjne, w których jej mieszkańcy nie wzięli udziału.

Poza wspomnianym już klasztorem św. Wincentego na Ołbinie istniało we Wrocławiu drugie opactwo – Augustianów arrowezyjskich. Ufundowali je na centralnie położonej wyspie Piasek Włostowicowie. Oba opactwa odgrywały istotną rolę w organizacji przedlokacyjnego handlu, zarówno w wymiarze lokalnym, jak i ponadregionalnym. Nieagrarna działalność gospodarcza oraz płynące z niej zyski podlegały jednak kontroli księcia. Z opactwem Augustianów związany był szpital św. Ducha, fundowany przez księcia Henryka I w 1214 roku. Założono go na północno-wschodniej krawędzi osady lewobrzeżnej, nad Odrą przy ówczesnym ujściu Oławy, na wschód od przeprawy na Piasek. Pierwotnej formy budynku szpitala i towarzyszącej mu kaplicy nie znamy (Trojak 1980; Romanow, Romanow 2011).

Próbując ogólnie określić wrocławskie protomiasto można powiedzieć, że był to kilkuelementowy zespół osadniczy, rozłożony luźno na dużym obszarze około 400 ha. Poszczególne elementy uzupełniały się funkcjonalnie, a prawnie podlegały księciu lub Kościołowi. W swojej późnej fazie, od przełomu XII i XIII

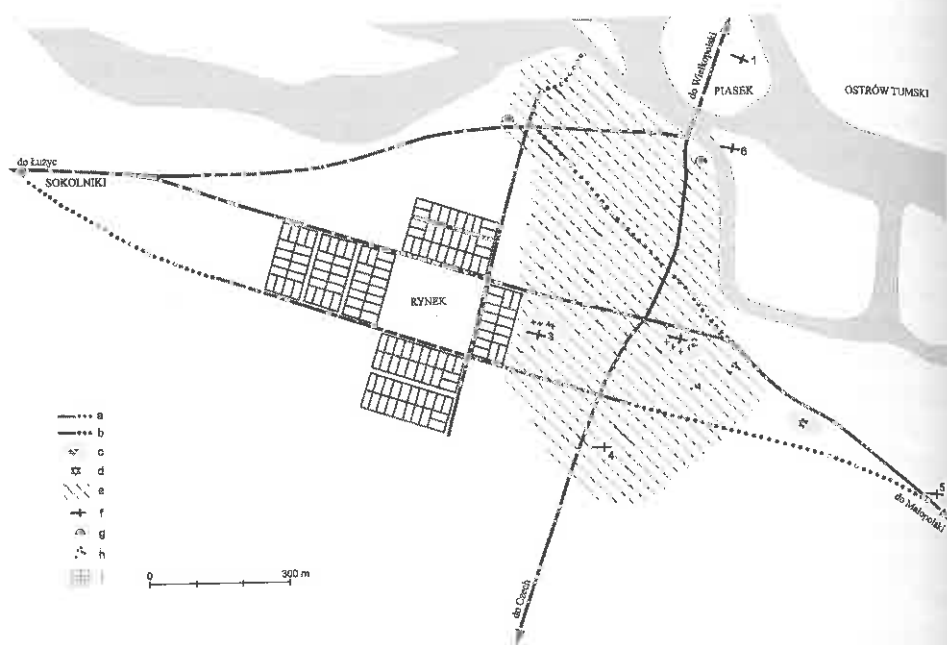
wieku kompleks ten skupiał ludność kilku grup etnicznych, co uznajemy za cechę wzmacniającą rozwój cywilizacyjny.

Intensywna dyskusja o przełomie lokacyjnym Wrocławia i brak ostatecznych, trwałych i ogólnie akceptowanych interpretacji wynika z kilku przyczyn. Pierwszą wydaje się być niedostatek przekazów pisanych, które w jasny sposób naświetliłyby tę przemianę. Drugą jest wielorakość metod i źródeł wykorzystywanych przez badaczy tego problemu, przedstawicieli kilku odrębnych dyscyplin nauki, skłaniająca do ukierunkowania wysiłku badawczego na ograniczone sektory problemu. Dla historyka najbardziej istotne jest rozwikłanie przemian prawnych, historyk urbanistyki i architektury odbiera lokację miasta głównie jako inicjację nowej struktury przestrzennej, archeolodzy natomiast starają się wskazać na skomplikowany i długofalowy charakter przemiany protomiasta w komunalne miasto pełnego i późnego średniowiecza. Trudno jednak zaprzeczyć, że właśnie dyskusja prowadzona z różnych pozycji metodycznych rozjaśnia nam zagmatwany obraz przeobrażeń miasta w XIII wieku. Ilustracja tej dyskusji przedstawiona została w innym miejscu i nie ma potrzeby powtarzać tu jej przebiegu (m.in. Piekalski 2014, s. 11–13). Warto natomiast przedstawić pokrótce obraz dyktowany obecnym stanem źródeł.

Wiemy, że najstarszą gminę gości obdarzoną przywilejem lokacyjnym umieszczono w lewobrzeżnej części Wrocławia, w strefie położonej na południowy zachód od starej osady rzemieślniczej. Obszerny, prostokątny plac targowy zajął teren wolny od starszej zabudowy. Wychodzącym z niego ulicom nadano regularny układ, dyktowany formą prostokątnych działek mieszczańskich, ułożonych w kwartały. Rekonstrukcja ich układu i wielkości, rozpoznana niegdyś teoretyczną analizą planu katastralnego, jest w tej chwili dobrze podbudowana źródłami materialnymi (Chorowska i in. 2012 – tam starsza literatura). Pierwotną, drewnianą zabudowę tych działek zamieniono szybko na domy murowane z kamienia i cegły. Przy północno-zachodnim narożu Rynku powstał parafialny kościół św. Elżbiety Turyńskiej. Precyzyjne datowanie przybycia niemieckojęzycznych *hospites*, nadania przywileju miejskiego, wytyczenia struktury przestrzennej i kolejnych etapów budowy nie jest jednak łatwe. Trudno je odnieść do znanych nam regulacji prawnych. Tylko na podstawie dość mglistych przesłanek pośrednich przyjmuje się, że pierwsza lokacja na prawie niemieckim przeprowadzona została za czasów księcia Henryka I Brodatego (lata 1201–1238) lub Henryka II Pobożnego (lata 1238–1241). Drugi akt prawny wydany został po najeździe mongolskim w 1241 roku, a przed 10 marca 1242 roku, przez księcia Bolesława Łysego. O jego wprowadzeniu dowiadujemy się tylko ze wzmianek w innych dokumentach. Pierwszą regulacją, z pewnością potwierdzoną na piśmie, była lokacja przeprowadzona w 1261 roku przez Henryka III Białego i jego brata Władysława, biskupa Salzburga. Tekst dokumentu nie wnosi jednak jasnych informacji o przestrzennych przekształceniach miasta (Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 100–170).

Stan zachowania najstarszych warstw kulturowych w Rynku i jego bliskim sąsiedztwie jest słaby, głównie na skutek zniszczenia przyfrontowych stref działek mieszczańskich przez głębokie piwnice. Wyjątkowa jest w tym względzie powierzchnia zajęta przez ulicę Kurzy Targ, wychodzącą z Rynku na wschód. Została ona poszerzona kosztem istniejącej już zabudowy lub wręcz wytyczona od nowa. Nawarstwienia i konstrukcje z czasów poprzedzających poszerzenie ulicy znamy dzięki badaniom Rolanda Mruczka (2000). Uzyskane z tego miejsca daty dendrochronologiczne sugerują zabudowę terenu już w 2. dziesięcioleciu XIII wieku, a więc bardzo wcześnie. Niektóre elementy układu stratygraficznego z Kurzego Targu można odnieść do zarejestrowanych w innych częściach Rynku, głównie w pierzejach północnej i zachodniej. Ich wspólna analiza daje możliwość ostrożnego datowania początków miasta pierwszej lokacji na 2. a najpóźniej 3. dziesięciolecie XIII wieku (Piekalski 2005). Konsekwencją tak wczesnego datowania najstarszych warstw i konstrukcji na terenie Rynku jest przyjęcie założenia, że także w tym czasie rozmierzono plac, związane z nim ulice i bloki zabudowy. Nie odpowiemy w tej chwili wiążąco na pytanie, czy regularny plan miasta możemy bezpośrednio wiązać z którymś z aktów lokacyjnych. Czy rozmierzono go w związku z tajemniczą, bo nie potwierdzoną źródłowo pierwszą lokacją Henryka I? Czy też istniejącą już strukturę zatwierdzono aktem z 1242 roku? Nie wyklucza się w tej chwili, że akt lokacyjny i parcelacja gruntów wewnątrz miasta mogą być rozdzielne, a powstanie regularnego układu miasta było rozłożone na etapy (Chorowska 2010, s. 67). Podkreślenia wymaga także fakt, że miasto lokacyjne zorganizowane zostało jako kolejny element istniejącej już, policentrycznej i zróżnicowanej funkcjonalnie struktury osadniczej. Pewne wydaje się w tej chwili, że powstanie nowej struktury osadniczej i gospodarczej wokół Rynku nie oznaczało natychmiastowego kresu istnienia starej osady rzemieślniczej. Ostatnie badania wykopaliskowe potwierdziły tezę J. Kaźmierczyka, zgodnie z którą przedlokacyjna, nieregularna zabudowa istniała we wschodniej części obecnego Starego Miasta do lat 60. XIII wieku (ryc. 2). Po jej zniszczeniu wytyczono plac Nowy Targ i towarzyszące mu ulice, wtapiając je do istniejącej już struktury (ryc. 3). Zapewne w tym czasie dołączono do miasta tereny położone na południe i na wschód od niego, otaczając je następnie nowym pasem umocnień (Konczewski i in. 2010). Północny, nadodrzański pas gruntu nie został przekazany mieszczanom. Pozostawał bezpośrednią własnością książęcą, a jego kolejne części oddawane były stopniowo pod inwestycje kościelne. Zamek książęcy, młodszy w stosunku do starej siedziby na Ostrowie Tumskim, ulokowano przy nowej przeprawie przez Odrę. Ostatni akt lokacji dotyczył Nowego Miasta, wytyczonego na terenie przylegającym do starej osady przedkolacyjnej od wschodu.

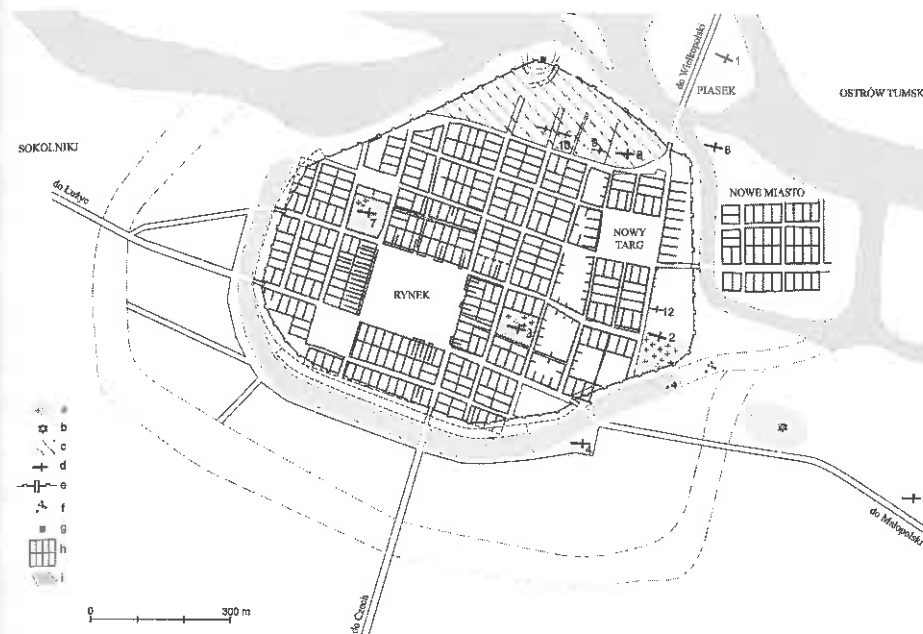
Ważnym spostrzeżeniem wynikającym z ostatnich badań, a także tezą do dalszej dyskusji jest brak stabilności granic miasta lokacyjnego we wczesnym etapie jego funkcjonowania. Rekonstruowany przez Małgorzatę Chorowską (2010),

Ryc. 2. Wrocław lewobrzeżny przed połową XIII wieku: a – rekonstrukcja drogi (ulicy), b – drewniana nawierzchnia ulicy, c – cmentarz, d – cmentarz żydowski, e – stara osada, f – kościół, g – karczma, h – studnia, i – rekonstrukcja parcelacji, 1 – opactwo Augustianów, 2 – kościół św. Wojciecha, 3 – kościół św. Marii Magdaleny, 4 – kościół św. Marii Egipcjanki, 5 – kościół św. Maurycego, 6 – kościół Ducha Świętego (rys. N. Lenkow; wg Chorowska 2010 z poprawkami autora)

Fig. 2. Left bank Wrocław before the mid-13th century: a – reconstruction of road (street), b – wooden street surface, c – cemetery, d – Jewish cemetery, e – old settlement, f – church, g – inn, h – well, i – plot reconstruction, 1 – Augustinians abbey, 2 – St Adalbert's church, 3 – St Mary Magdalene's church, 4 – St Mary of Egypt's church, 5 – St Maurice's church, 6 – Holy Spirit church (drawing by N. Lenkow; after Chorowska 2010 with author's amendments)

logiczny także w świetle badań Nowego Targu, rozwój stref rozplanowanych regularnie nie jest skorelowany z granicami utrwalonymi przez fortyfikacje miejskie. Dotyczy to zarówno linii tzw. wewnętrznej, jak i zachowanej do dzisiaj fosi tzw. zewnętrznej. Pasem umocnień wewnętrznych, w świetle dostępnych obecnie źródeł starszym, budowanym w 2. połowie XIII wieku, objęto powierzchnię około 40 ha, tworząc nieregularny owal przylegający do rzeki. W jego obrębie znalazł się teren przydzielony gminie mieszczańskiej, ale też tereny pozostające w dalszym ciągu pod bezpośrednią jurysdykcją książęcą – zasadniczą część starej osady przedkolacyjnej i pas nadodrzański, przekazywany stopniowo instytucjom

Ryc. 3. Wrocław lewobrzeżny około 1275 roku: a – cmentarz, b – cmentarz żydowski, c – tereny książęce, częściowo przekazane kościołowi, d – kościół, e – mury i bramy miejskie, f – studnia, g – wieża zamku lewobrzeżnego, h – rekonstrukcja parcelacji, i – fosa, 1 – opactwo Augustianów, 2 – klasztor Dominikanów z kościołem św. Wojciecha, 3 – kościół św. Marii Magdaleny, 4 – kościół św. Marii Egipcjanki, 5 – kościół św. Maurycego, 6 – kościół Ducha Świętego, 7 – kościół św. Elżbiety, 8 – klasztor Franciszkanów z kościołem św. Jakuba, 9 – konwent św. Klary, 10 – kościół św. Macieja, 11 – kościół św. Jerzego (później św. Agnieszki) (rys. N. Lenkow; wg Chorowska 2010)

Fig. 3. Left bank Wrocław around 1275: a – cemetery, b – Jewish cemetery, c – ducal land; partly transferred to the church, d – church, e – city walls and gates, f – well, g – tower of the left bank castle, h – plot reconstruction, i – moat, 1 – Augustinian abbey, 2 – Dominicans monastery with St Adalbert's church, 3 – St Mary Magdalene's church, 4 – St Mary of Egypt's church, 5 – St Maurice's church, 6 – Holy Spirit church, 7 – St Elizabeth's church, 8 – Franciscan monastery with St James' church, 9 – St Clare's convent, 10 – St Matthias' church, 11 – St George's (later St Agnes) church (drawing by N. Lenkow; after Chorowska 2010)

kościelnym. Inaczej mówiąc, umocnienia chroniły teren najbardziej dla księcia wartościowy, bez względu na jego sytuację prawną. W sytuacji zagrożenia mongolskiego lat 40.–50. XIII wieku rozwiązanie takie wydaje się celowe. Tym samym obecność fosi bądź muru jako granicy miasta lokacyjnego pozostawała na

dalszym planie. Stan taki trwał co najmniej do lat 60. XIII wieku, do powiększenia terenu miasta i wytyczenia nowych granic.

Literatura

Wykaz skrótów

- Wr.Ant. – Wratislavia Antiqua, Wrocław
- Badura J., Kastek T., Mruczek R., Stefanowicz M.
2010 *Z nowszych badań obwarowań i fortyfikacji Wrocławia. Część 1. Pas południowy w rejonie obecnego Placu Wolności*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 52, s. 365–425.
- Buśko C.
2005 *Wrocław u progu lokacji*, [w:] *Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu w XII–XIII wieku. Badania na placu Nowy Targ*, red. C. Buśko, Wrocław, s. 177–194.
- Chorowska M.
2003 *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław.
2010 *Regularna sieć ulic. Powstanie i przemiana do początku XIV w.*, [w:] *Ulice średniowiecznego Wrocławia*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wr.Ant. 11, Wrocław, s. 67–89.
- Chorowska M., Konczewski P., Lasota C., Piekalski J.
2012 *Rynek 6 – ul. Kiebaśnicza 5 we Wrocławiu. Rozwój zabudowy i infrastruktury elitarnej działki mieszczańskiej w XIII–XIV w.*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 54, s. 49–77.
- Chorowska M., Lasota C.
2010 *O zabudowie murowanej w pierzejach Rynku i ulic*, [w:] *Ulice średniowiecznego Wrocławia*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wr.Ant. 11, Wrocław, s. 159–177.
- Goliński M.
2012 *Wokół problematyki formowania się stanu mieszczańskiego w Polsce (Zur Herausbildung des bürgerlichen Standes in Polen)*, [w:] *Studia z Historii Społecznej*, red. M. Goliński, S. Rosik, Scripta Historia Medievalia, t. 2, Wrocław, s. 7–76.
- Każmierczyk J.
1966 *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. 1, Wrocław.
1970 *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. 2, Wrocław.
1991 *Ku początkom Wrocławia, cz. 1: Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od X do połowy XI wieku*, Wrocław–Warszawa.
1993 *Ku początkom Wrocławia, cz. 2: Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od połowy XI do połowy XIII wieku*, Wrocław–Warszawa.
1995 *Ku początkom Wrocławia, cz. 3: Gród na Ostrowie Tumskim w X–XIII wieku*, Wrocław–Warszawa.

- Konczewski P.
2007 *Działki mieszczańskie w południowo-wschodniej części średniowiecznego i wczesnonowożytnego Wrocławia*, Wr.Ant. 9, Wrocław.
- Konczewski P., Mruczek R., Piekalski J.
2010 *Mittelalterliche und frühneuzeitliche Stadtbefestigung in Breslau*, [w:] *Lübeker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VII. Die Befestigungen*, red. M. Gläser, Lübeck, s. 597–614.
- Konczewski P., Piekalski J.
2010 *Stratygrafia nawarstwień i konstrukcje ulic*, [w:] *Ulice średniowiecznego Wrocławia*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wr.Ant. 11, Wrocław, s. 91–157.
- Kozaczewski T.
1959 *Początki i rozwój Wrocławia do roku 1263*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. 4, s. 171–185.
- Mackiewicz M., Marcinkiewicz K., Piekalski J.
2014 *Plac Nowy Targ we Wrocławiu w świetle badań wykopaliskowych w latach 2010–2012*, Archaeologia Historica Polona, t. 22, s. 167–184.
- Małachowicz E.
1993 *Wrocławski zamek księżęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Wrocław.
- Młynarska-Kaletynowa, M.
1986 *Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze*, Wrocław.
- Mruczek R.
2000 *Kurzy Targ we Wrocławiu. Uwagi o pierwotnym planie miasta*, [w:] *Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wr.Ant. 2, Wrocław, s. 260–278.
- Piekalski J.
1991 *Wrocław średniowieczny. Studium kompleksu osadniczego na Olbinie w wiekach VII–XIII*, Wrocław.
2002 *Lokacja Wrocławia jako problem badawczy archeologa*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, red. C. Buśko, Wrocław–Praha, s. 49–62.
2005 *Problem datowania początków Rynku we Wrocławiu*, [w:] *Nie tylko zamki. Szkice ofiarowane profesorowi Jerzemu Rozpędowskiemu w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. E. Rózycka-Rozpędowska, M. Chorowska, Wrocław, s. 343–351.
2011 *Die Lokation Breslaus als archäologisches Forschungsproblem*, [w:] *Rechtsstadtgründungen im mittelalterlichen Polen*, red. E. Mühle, Köln–Weimar–Wien, s. 139–155.
2014 *Praga, Wrocław i Kraków. Przestrzeń publiczna i prywatna w czasach średniowiecznego przełomu*, Wrocław.
- Romanow M., Romanow J.
2011 *Szpital Ducha Świętego we Wrocławiu w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Średniowieczne i nowożytnie nekropole Wrocławia*, red. K. Wachowski,

Wr.Ant. 12, Wrocław, s. 171–180.

- Rozpędowski J.
1995 *Wrocław pierwszej lokacji*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 2: *Urbanistyka*, red. J. Rozpędowski, E. Różycka, J. Urbanik, Wrocław, s. 41–51.
- Trojak B.
1980 *Szpital św. Ducha we Wrocławiu*, *Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki*, t. 13, s. 129–141.
- Wodziński M.
1996 *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław.
- Wojcieszak M.
2012 *Nekropole średniowiecznego Wrocławia*, Wr.Ant. 15, Wrocław.
- Wschodnia strefa Starego Miasta
2005 *Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu w XII–XIII wieku. Badania na placu Nowy Targ*, red. C. Buśko, Wrocław.
- Ze studiów nad życiem codziennym
1999 *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, Wr.Ant. 1, red. C. Buśko, J. Piekalski, Wrocław.

REMARKS ON THE SPATIAL STRUCTURE OF WROCLAW IN THE 11TH–13TH CENTURY

Summary

In general, medieval Wrocław reflects development trends characteristic of large cities of Central Europe's inland zone. Previous research conducted by historians, art historians, architecture historians as well as by archaeologists contributed greatly to the reconstructing the development of its structure. The city lies on the Odra River that flows in a few riverbeds separated by islands. Natural factors had a significant impact on both the formation of urban space as well as the conditions of everyday life. During the proto-urban phase, Wrocław had a polycentric structure; individual parts of the settlement complex were located on islands and on both sides of the river. These were the earthen and wooden stronghold with the seat and the cathedral, the settlement of craftsmen and merchants, two abbeys, the magnates' manors and agrarian settlements. The intensive development of this complex and especially that of the craftsmen's settlement on the left bank of the Odra River took place in the 2nd half of the 12th and the first half of the 13th century. In the late stage of its development, proto-urban Wrocław had a diverse ethnic structure. Apart from Polish inhabitants, Germans, Walloons and Jews lived there. In the early decades of the 13th century, there was a significant increase in the surface area occupied by the craftsmen's settlement on the left bank of the Odra River, probably mainly due to the inflow of newcomers. The newly built St Mary Magdalene's church was the parish centre. The legal status of the settlement and its inhabitants remains unclear due to the lack of written sources. We know, however, that the building developed here at least until the 1260s, and thus at a time when there already existed a parallel incorporated city.

The burghers' commune ruled by Magdeburg law occupied a zone located to the east of the older settlement, and its centre became the marketplace, called the Rynek (Market Square). The results of archaeological research determined the origins of the Rynek to the second or third decade of the 13th century. The demographic basis of the new commune was settlers from the territories of the German Empire. The lords of the city were dukes from the Silesian line of the Piast dynasty. The rapid development of this structure in the new legal and economic conditions resulted already in the 13th century in the disintegration of older urban elements. The research results allow for the conclusion that a regular spatial structure was formed due to several arrangement actions. As early as in the 13th century the area of the city expanded to the south and west. In the east side, the New City was created, ending the spatial development of the medieval Wrocław.